

Europa, Balkan och krigets alltför många offer

JONAS FRYKMAN är professor i etnologi vid universiteten i Lund och Bergen. I en rad arbeten har han behandlat kulturella identiteter i 1900-talets samhälle. För närvarande forskar han om kulturell profilering och integration i dagens Europa.

MAJA POVZRANOVIC FRYKMAN har huvudsakligen arbetat med krigets verkningar på vardag och identitet i 1990-talets Kroatien. I ett forskningsprojekt som hon driver vid etnologiska institutionen i Lund, tar hon upp transnationalism och kulturella och politiska processer bland diaspora-grupper från Kroatien och Bosnien i Sverige.

den holländske antropologen Mattijs van de Port har med boken *Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild* skrivit en fullkomligt lysande etnografi från krigets Serbien. Samtidigt är det en av de mest problematiska böcker som publicerats om detta ohyggliga ämne. Han har nämligen vågat sig på det för en kulturforskare mest förbjudna – att göra en koppling mellan krigets grymheter och den folkliga kulturen. Han hävdar på fullt allvar att det fanns ett utrymme för bestialitet i den serbiska kulturen, en brist på civilisation som både var djupt historiskt rotad och fullkomligt systematiskt tillämpad. Detta är ett synsätt som det bara är alltför lätt att underbygga genom iakttagelserna från de etniska rensningarna och terrorattackerna alltifrån 1991 års krig på olika platser i det forna Jugoslavien fram till 1999 års Kosovo: Serber är skurkar och har en lång tradition av att vara så. Det har i sig utvecklats till en folklig myt och förklaring i västvärlden.

VID VÄRLDENS ÄNDE

Egentligen skulle studien handla om något annat än kriget. 1991 begav sig författaren från Amsterdam till ett fältarbete bland zigenare i Novi Sad. Det är en mellanstor serbisk stad i Vojvodina på gränsen till Kroatien. Målet var att studera zigenarmusiken och därför får läsaren följa hans många besök på traktens typiska bykrogar – *kafane*. Den zigeniska kulturen i Serbien är fångslande nog i sig själv – flitigt omskriven, porträtterad och romantiserad bl.a. genom regissören Emir Kusturicas filmer. Men under tiden som fältarbetet pågick bröt kriget ut. Då satt van de Port bokstavligt talat på folklig parkett och kunde använda

sitt krogperspektiv för att ge en mycket annorlunda bild än den som eljest kommit fram i reportage och politiska beskrivningar. Hur bottnade kriget i den kultur han kunde iaktta runt omkring sig? Det blev den genomgående frågan. Detta klassiska nedifrån-perspektiv har utvecklats till analysens styrka. Vi får precisa iakttagelser från en värld där attityder av naturliga skäl har en annan möjlighet att uttalas utan censur – på krogen kan man ta ut svängarna. Men det är faktiskt också begränsat vad man kan iaktta från sin observatörspost vid ett krogbord.

Det som fångslar vid läsningen är också att författaren under resans gång får syn på sitt eget jag. Sätillvida är det en sedeschildring eller övning i reflexivitet – en själs utveckling. Han diskuterar sin snipiga holländska uppfostran, sitt överciviliserade europa-jag. Tidigare har han vågat ta steget att bli öppet homosexuell. Nu ser han ett större mönster av hyckleri i den värld som han kommer från.

Så blir också frågan om Europa gentemot Balkan, backanaler och Bruegel gentemot civilisation och borgerlighet den svängtapp som skildringen rör sig runt. Han fascineras av det aparta, vilda livet på sitt "fält", med dess frodighet och överskridanden. Här finner han en värld som bestämt definierar sig i kontrast till allt vad självkontroll, högkultur och förfining står för. Det öppnar också hans blick för den centrala roll som dessa märkliga *kafane* står för.

Boken inleds dramatiskt nog med författarens avskedsbesök på en *kafana* som stoltserar med namnet *Na kraju sveta* (Vid världens ände) och förefaller ligga bra nära denna – utkastad någonstans på Vojvodinas slätter. Hit söker sig män för att få berusa sig med zigenarmusiken, vin och rakija. Här griper de chansen att

kunna göra av med alla de pengar de samlat ihop som *Gastarbeiter* eller affärsmän. Här dansar och sjunger kvinnor och här lutar männen i rus och extas huvudet mot varandras skuldror i smäktande sånger. Avståndet till den vanliga världen är så långt att passionerna kan komma till fritt uttryck. Det här är stället där smockan och omfamningen hänger löst.

PÅTVINGAD MÅNGKULTURALISM

Vilket är då sambandet mellan krogen och kriget? För att visa det sätter författaren in Novi Sad i en vidare historisk och kulturell kontext. Provinsen Vojvodina är själva inbegreppet av hur det etniskt sammansatta Centraleuropa glider över i Balkan. Den har tillhört Turkiet, Österrike-Ungern, Serbien, Jugoslavien – men framför allt är den ett gränsland mellan Europa och det turkiskt ottomanska. Historien igenom har området befolkats av folkgrupper som serber, kroater, tjecker, slovakar, ungrare, judar, tyskar, fransmän, albaner, rumäner och bulgarer i en mix som vittnar om att här har Europas stormakter försökt kolonisera sin periferi. Med en nutida eufemism kan man kalla området för "mångkulturellt" och "kosmopolitiskt" – medan påtvingad migration, etniska rensningar och vacklande tillhörighet vore mer korrekta bestämningar. Intoleransen och konflikterna har legat nära under ytan; minnen av pogromer och utrensningar blivit förvaltade som familjetraditioner.

Människor har tiderna igenom på ett hårdhänt sätt fått erfara att de lever på gränsen till Europa. Bara ordet Balkan har använts för att "orientalisera" dem – för att nu tala med Edward Said. De har inte varit fina nog för Europa och samtidigt har de varit skyddet emot Tur-

ken. I skärningsytorna mellan intresse-sfärerna har befolkningen tvingats att göra krigets verklighet till sin egen. Tiderna igenom har invånarna också beskrivits som stolta och grymma – vilket gjort dem än mer o-europeiska. Bara under 1900-talet har männen gått ut i fem krig och mödrarna upprepar att varje generation skall ha sitt krig. "Nu börjar dom igen", som orden föll när 1990-talets strider bröt ut.

DET FINNS GRÄNSER

I gränsområden växer alltid behovet av klara kategorier, säger författaren med hänvisning till Mary Douglas' vid det här laget välkända renhetsteorier. Där mångfalden råder erbjuder det svart-vita en räddning ur förvirringen. Människorna i Novi Sad har polariserat världen med hjälp av två narrationer. En handlar om det de inte vill vara – *primitiva* bönder från Balkan. Sådana lever med stereotypen av att vara vilda, okontrollerade, slösaktiga, orientaliska, bakåtsträvande och grymma.

Den andra och kontrasterande berättelsen handlar om det de önskar vara, *fini ljudi* – fina och civiliserade människor. Enligt narrationen om den kategorin är de kontrollerade, kultiverade och moderna, ekonomiskt ansvariga och helt västerländska. Som andra européer har de läst handböcker om den goda tonen och den sanna belevningen, och vet att njuta av den klassiska musiken, konsten och litteraturen. Novi Sad kallas till och med för Serbiens Aten.

Men människor van de Port möter försäkras så energiskt att berättelsen är sann att han snart inser dess bräcklighet. Längtan efter att livet skall vara normalt tar sig

uttryck i att tonläget skruvas upp. För egentligen bär man också på en mörkare sanning – att allt är en fiktion, att den berättelsen är innehållslös under den skinnande ytan. Men den sanningen kan man svårligen förtälja, knappast dela med dem som inte upplevt den. Den är mycket trovärdigare eftersom den är baserad på handling och erfarenhet. I den finns ett stort utrymme för smärta och fysisk extas, för kroppens alla utlevelser. Kriget har lärt dem att människan innerst inne är en animalisk varelse och att väggen mellan lusta och lidande är tunn som japanskt papper. Under den civiliserade fernissan tittar det sanna Balkan fram.

Det är här det allestädes närvarande zigenarrikets många krogar fyller sin mission. Förutom att servera mat, dryck och musik, är de "enklaver för teatralisk vildhet". Det ingår i besökskonceptet att dra pistol, att få zigenarna att spela med fingret på avtryckaren eller med börsen i handen. Varje människa har sitt pris och det gäller bara att finna ut vilket det är. I splittret av krossat glas och blodiga händer, i trånande danser och frustande kåthet erbjuds de fina människorna en beröring med grunderna för det mänskliga varat. De får kontakt med djupare skikt i sig själva och i sin historiska tradition genom klivet ut ur den vardagliga världen. Här får man bekräftelse på den egna kroppens utsatthet och andras sårbarhet.

Krogen tillhandahåller en sanning utanför berättelsens, förklaringens, rationalismens och tolkningens avslipade värld. Det stiger kunskap ur denna förkulturella värld, en autenticitet som inte kan berättas utan måste erfaras. Den som varit på en fest vid världens ände kommer tillbaka med en vetskap som sticker djupare än alla berättelser. Han har upplevt mysteriet i de dionysiska backanalerna. Från bordskan-

ten i zigenarkaféet avtecknar sig civilisationen som en ansamling av lögnar, masker och fraser. Så upptagna är besökarna av att bibehålla erfarenheten autentisk, att de vägrar att läsa van de Ports analyser. De vill inte höra talas om vad de gjort och vilket mönster det kan sättas in i – just eftersom en sådan demaskering skulle förrycka äktheten.

Det är inte utan att läsaren med en rysning erinrar sig det yttrande som en gång tillskrevs Hermann Göring: "När jag hör ordet kultur, drar jag min browning". Men van de Port själv hänvisar till Nietzsches tankar om möjligheten av att nå insikter bortom kulturen och representationerna genom kroppsliga upplevelser. Det projekt som de engagerar sig i är ontologiskt – inte ideologiskt. Och deras besök på krogen är tillfälliga och självdestruktiva besök i denna annorlundahet. Det är inte där de vill leva.

OFÖRNUFTET HAR SINA SKÄL

Efter att så ha lämnat krogen och nyktrat till återgår så människorna till berättelserna – till ordningens och stabilitetens visserligen fiktiva men nödvändiga värld. Men när kriget bröt ut skedde något. Berättelsen om det primitiva och balkanska blev inte längre en lekhage och en rituell annorlundahet. Den blev nu möjlig att leva ut som etniskt och nationellt praxis. "Att välja oförnuftet hade sina skäl", som författaren skriver. "Oförnuftet blev i sig ett meningsfullt begrepp." På engelska blir detta en utmanande parafra på Pascals sentens: *The heart has its reasons which the reason does not at all percieve*. Så skapades utrymme för nationalistiskt sinnade män – många med traditioner tillbaka till serbiska *chetniks* – som välkomnade kriget

och som såg det som en möjlighet att "göra upp räkningen", få en ny start. Nu öppnades chansen att gå med i någon paramilitär grupp för att "åka över till Slavonien och döda ett tiotal *ustasja*", en beteckning som kom att vidlåda alla kroater. Eller att fara till Sarajevo och räkna hur många trögfotade pensionärer det gick att knäppa från hustaken. Plötsligt bereddes ett utrymme för dem som ville utmana ihålligheten i sådana liberalt humanitära föreställningar som att "sjuka behöver hjälp, att barn är oskyldiga, att äldre förtjänar respekt, att historiska minnesmärken behöver skyddas och att det är möjligt för olika folkslag att leva tillsammans". De är ju när det kommer till kritan bara mål – *targets* – blev den råa kommentaren.

Människor som tidigare kunnat växla mellan berättelsen om det civiliserade Europa och det primitiva Balkan tvingades nu välja sida. Och många blev också "genuint serbiska", en beteckning som kom att tjäna som en legitimering för deras gärningar. Det barbariska var inte längre något man kunde besöka vid vattenhålen vid världens ände, utan något som var oupplösligt förenat med härkomst och historiska erfarenheter. Krigsutbrottet tvingade således också *fini ljudi* att bli medvetna om sin högst personliga relation till Balkan – väckte dem brutalt ur drömmen om att civilisationen skulle nått djupare än en ytlig fernissa.

Tillsammans med sina landsmän stoltserade således många fler än professionella råskinn i brutalitet, visade upp sin serbiskhet för utländska kameror. Och journalister konstaterade att "uppenbarligen vill de att vi skall bli vittne till deras brottsliga handlingar", som en häpen reporter från Herald Tribune skrev efter att en befälhavare i Bosnien hängt upp en gris och

dödat den framför ögonen på en holländsk FN-officer – och förklarat att det var så man gjorde när man tog hand om sina fiender. När staden Dubrovnik lades under den granateld som i vågor förstörde dess historiska centrum, hade detta inte egentligen strategiska mål. Förödelsen i sig var målet – den visade Europa vad man ansåg om dess civilisation och kulturarv. Beskjutningen var inte bara en militär angelägenhet – den blev ett kvitto på serbisk överlägsenhet.

Som trotsig förklaring kunde man aktivera myten om det serbiska nederlaget alltsedan det berömda slaget på Kosovo Polje 1389. Och här rycks läsaren med i en elegant analys. Nederlagsmyten har nämligen gjort det möjligt för nationen att framställa sig på en gång som offer och förövare: Se bara vad historien gjort med oss. Vi har ständigt tvingats försvara oss själva mot andras övermakt och grymhet. Generation efter generation har vårt folk förföljts och slaktats. Och när vi vill försvara oss och ge igen så anklagas vi som förbrytare!

Den plats som beretts åt oss heter oförnuftet, barbariet och det vilda. Antingen som något vi utlämnats åt eller som vi själva tillgriper. Ingen förstår oss eller vill sätta sig in i vår situation. Så har historien lärt oss att "kriget, förstörelsen och våldet kanske inte bara används för att uppnå vissa mål; i någon mån var de också att förstå som målen i sig". Men eftersom vi oförskyllt har blivit bärare av oförnuftet är vi befriade från skuld. I en skrämmande blyxtbelysning blir läsaren varse att bödeln inte kan skiljas från sitt offer eftersom båda blivit krigets och omständigheternas fångar. Det kan vara med en djup känsla av intimitet, samhörighet eller ödesgemenskap med den plågade som plågoanden skrider till verket.

ATT ETNIFIERA VÅLDET

Få kulturforskare har alltså haft ett mer dramatiskt utgångsläge för sina beskrivningar och få har förvalt det bättre än Mattijs van der Port. Hans iakttagelser har blivit till en bok man tar till sig också för dess drivna stil och precisa gestaltningsförmåga. Som vetenskaplig text är detta ett utmanande experiment i gränsområdet mellan fiktion och etnografi, mellan självutlämning och grupporträtt. När han tar flyget tillbaka till Amsterdam sker det med ousäglich lättnad men samtidigt stor saknad.

Men i analysen av hur våldet är fotat i en folklig kultur ligger den emellertid farligt nära den etnifiering av kriget som skett inom media och populärfiktion. Behovet av att skapa tydliga karaktärer har fått såväl tidningar som västerländska politiker att svärta på det onda och vitmåla det goda. Så har skett på Balkan och på snart sagt varje plats där konflikter rasat – nu senast i den återupptagna *intifadan* i Palestina. Här har det haglat med förklaringar om den kulturella bakgrunden till att unga palestinier kastar sten mot israeliska soldater. Skall man söka svaret i deras fatalistiska tro och övertygelse om att en martyr i kampen för islam åker förstaklass till paradiset? Och är det inte deras mödrar som driver sina söner in i hjältedöden? undrar vår egen drottning.

De soldater som satt på kullarna över Dubrovnik och rutinmässigt avfytrade granater varje morgon efter frukosten vintern 1991, gjorde inte detta som en brutal utmaning av europeisk civilisation – utan på order. De hundratusentals människor som drevs från sina hem i Bosnien, som ställdes framför maskingevär eller hölls i fångenskap blev inte offer bara för grymhet – utan för en medveten utrensning av solda-

ter i uniform. Deras torterare var inte barbariska serber utan män med gradbeteckningar på axelklaffarna. Kriget som rasade i Kroatien, Bosnien och Serbien var inte ytterligare en repetition av *kriget som sådant* utan ett politiskt planerat och organiserat våld med konkreta territoriella och ideologiska mål. I vart krig som utspelas drivs människor att utföra vanvettiga handlingar. Somliga människor är mer bestialiska, vällustigt grymma än andra och till synes i avsaknad av varje medkänsla. Men det är en ytterligt riskabel trafik att reducera det enskilda ansvaret till förmån för en kollektiv skuld.

De flesta serber är *inte* likadana, är *inte* ociviliserade, deltog *inte* i krigshandlingar. Fåtalet skulle understödja förbrytelseerna om de blev tillfrågade, osv. Under tvingande omständigheter skulle däremot de flesta – oberoende av nationell tillhörighet – följa aggressionens, våldets och befallningarnas logik. Inget kulturellt mönster fritar enskilda personer, militära organisationer och dem som makten haver från ansvar. Naturligtvis gör författaren inga sådana överdrivet förenklade kopplingar. Det här är och förblir ytterligt intelligent etnografi. Men hans fascination inför den sinnligt bruegelska värld han möter på krogen vid världens ände leder hans förståelse av övergripande politiska processer i en sådan riktning.

De nationer på Balkan som var inblandade i kriget kommer att behöva decennier för att reparera sina ekonomier och politiska system. Förmodligen är detta dock skador som är möjliga att ta hand om. Men den stämpningsprocess som skett i och med att de delats upp i mer eller mindre krigsgalna och perifera, etniska grupper blir svårare att göra något åt. För oöverskådlig framtid kommer serberna att bära epitetet av Europas mest balkani-

serade folk – den buse som alltid tas fram när man skall välja ett varnande exempel för resten av den civiliserade världen. I dag har de fyllt tomrummet Turken lämnade i rollen av Den Andre.

Så kom kriget ändå att innebära att berättelsen om *fini ljudi* fick stryka på foten för det primitiva Balkan. Inte till följd av att dessa av kriget väcktes till medvetande om sin sanna identitet, som van de Port antyder, utan genom de makthavandes politiska ambitioner och Europas och mediernas behov av att skaffa tydliga skurkar.

Tack till Mijo Tomasevic som har översatt delar av texten från kroatiska.

LITTERATUR

van de Port, Mattijs, 1998. *Gypsies, Wars & Other Instances of the Wild. Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

SUMMARY

Europe, the Balkans and the Too Many Victims of War

This article discusses the issue of ethnification of violence in Serbia during the 90's war, beginning with an ethnography by the Dutch anthropologist Mattijs van de Port. From a fieldwork in different Gypsy *kafane* – pubs or cafes – he has described the role that unreason, wilderness and the lack of civilisation plays in everyday Serbian culture. When the war broke out this culture of unreason was given a privileged site in forming a national identity. Atrocities committed in war could always be referred to as outbursts of a more true Serbian identity. Every effort to anchor war-violence in cultural traditions runs the risk of neglecting the importance of the political and military levels and at the same time underpinning popular stereotypes.

There are no general patterns outside of the individual responsibility of politicians, military in command and singular individuals that could be used as explanations. Are certain cultures really more prone to committing violence than others? Or are

most individuals and groups liable to such behaviour at gun's point? The role that the stereotyped Serb has come to play in the European imagination is today taking over the one previously held by the Turk, being the uncivilised Other.

*k*ULTURELLA *p*ERSPEKTIV

225 kr för fyra nummer 2001

Postgiro 65 33 59 – 0